

УДК 159.9

А.В. Склярчук
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Класичного приватного університету

Статус дитини в проблемній сім'ї як чинник репродукції сімейного досвіду

У статті узагальнено результати емпіричного дослідження механізмів соціалізувальних впливів проблемних сімей на дітей, які там зростають. Показано, що центральним механізмом соціалізації дитини в проблемній сім'ї є інтеріоризація досвіду та його подальша репродукція. Проаналізовано значення статусу дитини в проблемній сім'ї та процесів когнітивної обробки нею свого сімейного досвіду.

Ключові слова: *проблемна сім'я, статус дитини в сім'ї, сімейна соціалізація, патерни взаємодії в проблемній сім'ї, інтеріоризація сімейного досвіду.*

А.В. Склярчук
кандидат психологических наук,
доцент кафедры практической психологии
Классического частного университета

Статус ребенка в проблемной семье как фактор репродукции семейного опыта

В статье обобщены результаты эмпирического исследования механизмов социализирующих воздействий проблемных семей на растущих там детей. Показано, что центральным механизмом социализации ребенка в проблемной семье является интериоризация опыта и дальнейшая его репродукция. Проанализировано значение статуса ребенка в проблемной семье и процессов когнитивной обработки ею семейного опыта.

Ключевые слова: *проблемная семья, статус ребенка в семье, семейная социализация, паттерны взаимодействия в проблемной семье, интериоризация семейного опыта.*

A. Sklyaruk
candidate of sciences (Psychology),
Associate Professor at the Department of Practical Psychology
Classic private university

The status of a child in a problem family as a factor in the reproduction of family experience

The article summarizes the results of an empirical study of the mechanisms of socializing influences of problem families. It has been determined that the central mechanism of child socialization in a problem family is the internalization of experience and its further reproduction according to a certain type. Analyzed the status of the child in a problem family and the processes of cognitive processing and criticality in the child himself.

Key words: *problem family, status of a child in a family, family socialization, peculiarities of interaction in a problem family, interiorization of family experience.*

Постановка проблеми

Сімейна взаємодія реалізується насамперед у певних типах, формах, що передбачають перевагу певних поведінкових патернів та конфігурацій стосунків. Переважаюча конфігурація стосунків у сім'ї визначає організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Її функціонування регулюється сімейними стабілізаторами (сімейними правилами, міфами, історіями), що задають характер стосунків членів родини. Уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини і є тканиною соціалізації дитини в сім'ї.

Сімейна соціалізація є надзвичайно актуальним напрямом досліджень у сфері соціальної психології. Цей напрям, який виокремився і став предметом психологічних досліджень у багатьох країнах світу в 60-70-ті роки минулого століття, залишається надзвичайно актуальним і дискусійним донині, особливо в інформаційних та постінформаційних суспільствах, де панівними стають ідеологія й методологія постмодерну, за яких пріоритет надається не закономірностям, механізмам, алгоритмам, моделям, схемам і т. ін., а технологіям існування й функціонування в умовах хаосу, турбулентності та невизначеності. Адже в цих умовах традиційна сім'я фактично занурюється в стан кризи. Не випадково багато хто з дослідників сім'ї (і як традиційного феномена, і як одного із суспільних явищ часів постмодерну) акцентують увагу на негативних процесах у ній, на послабленні й навіть на кризі сім'ї як соціального інституту тощо, причому в цьому питанні думки дослідників як із високорозвинених країн, так і з країн «третього світу» є досить однаковими.

Сім'я має не лише надзвичайно великий вплив на розвиток і формування дитини, з одного боку, як особистості й автора свого життя, а з другого – як соціальної істоти, як суб'єкта соціального буття, а й усі необхідні, сформовані в історичному

часі ресурси та інструменти для реалізації цього впливу. Від сім'ї залежать актуалізація і розвиток успадкованих дитиною властивостей та якостей (біологізація), а також прищеплення тих рис і якостей, які є актуальними для дитини на певному етапі її дорослішання та яких очікує від неї її близьке й віддалене соціальне оточення. З одного боку, в родині повною мірою можуть цілеспрямовано розвиватися позитивні спадкові якості особистості, а негативні – загальмовуватися, а з другого – все може бути навпаки: при потуранні в гіпертрофованій формі може виявитися все те, що є неприпустимим для життя серед людей і адаптації в соціальних реаліях суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та не вирішені раніше частини загальної проблеми

У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією (Дж. Мід, М. Мід, Дж. Роттер, І. С. Кон, В. В. Москаленко, О. В. Петрунько, В. О. Татенко та ін.) [2; 3; 4; 5; 6; 8]. Зокрема, значний внесок у розробку цього питання зробили представники наукової школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального наочування дітей з їх когнітивним розвитком і поведінкою (А. Бандура, Л. Берковіц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер) [6]. Чимало уваги було приділено й особливостям формування статевої ідентифікації дітей у родині (І. С. Кон, О. В. Петрунько) [2; 5], формуванню самооцінки дитини в сім'ї та іншим емпіричним показникам, за якими можна оцінити успішність соціального наочування дитини в традиції біхевіоризму.

Значним є внесок у розробку проблематики сімейної соціалізації і представників інших наукових напрямів, серед яких, зокрема, Н. Смелзер (аналізував становлення самооцінки дітей); К. М. Стокер,

С. М. Макхоул (досліджували взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьюрзіч (взаємодія «батьки – діти»); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) та ін. Своєю чергою, представники символічного інтеракціонізму, серед яких і Дж. Мід з його концепцією рольової соціалізації [3], аналізують процес здійснення батьками функцій контролю, підтримки, влади стосовно дітей (Дж. Мартін, Дж. Роттер, Л. Маккобі). Зокрема, в рамках цього напряму досліджено вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд) [1; 7].

З огляду на вищесказане, важливим є питання вивчення особливостей функціонування та комунікацій проблемних сімей, що є основою для здійснення соціалізувальних впливів сімейного середовища на дитину. Особливості функціонування сімейної системи, внутрішніх та зовнішніх її інтеракцій є найбільш вагомим чинником соціалізації дитини в проблемній сім'ї. Це пояснюється нами через поняття конфігурації взаємодії. Конфігурація визначається як символічна модель типу взаємодії, перенесена з інтраіндивідуального простору в інтраіндивідуальну реальність. Засвоєння конфігурації взаємодії в сім'ї, ймовірно, є інтрапсихічним механізмом засвоєння та використання досвіду, що в проблемній сім'ї може бути іншим.

Тобто специфіка організації взаємодії в проблемних сім'ях передбачає, що, поперше, інтеріоризуючись у вигляді конфігурації сімейної взаємодії в свідомості дитини, задає їй патерни поведінки (на соціальному, міжособистісному та навіть на фізіологічному рівнях репродукції соціалізувальних впливів); по-друге, ці конфігурації є результатом засвоєння соціалізувального досвіду дитини у проблемній сім'ї і в майбутньому визначають властивий дитині тип репродукції сімейних відносин.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення патернів сімейної взаємодії в проблемній сім'ї та

оцінка статусу дитини і особливостей когнітивного опрацювання нею сімейного досвіду як чинників репродукції цього досвіду.

Виклад основного матеріалу

З огляду на вищезазначене важливим постає питання окреслення категорії проблемних сімей, що визначалося нами у двох аспектах – формальному та змістовому. З одного боку, для чіткої диференціації сімей і можливості їх включення до експериментальної групи нами обрані ті сім'ї, що на час дослідження перебували на обліку в Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької області. Таких сімей нами охоплено 275, що і склали експериментальну групу. Змістовно проблемні сім'ї розглядалися як такі, що насамперед є дисфункціональними, тобто мають порушення функціонування сімейної системи. Така змістова інтерпретація специфіки проблемної сім'ї уможливила відбір методичних засобів для її вивчення.

Для забезпечення можливості порівняння параметрів порушення функціонування сімейної взаємодії нами включені показники дослідження представників контрольної групи, яку склали 250 сімейних пар, що відносно визначені нами як нормально функціуючі (ці сімейні пари не перебували на обліку в ЦСССМ і не мали виражених проблем функціонування, судячи з первинної бесіди).

Дослідження відбувалося в два етапи:

1. Вивчення особливостей конфігурації сімейної системи проблемної сім'ї, що передбачало використання методики «Просторова соціограма сім'ї» (К. Герінг). Застосування цієї методики дало змогу виявити параметри сімейної системи ПС, що відображають порушення її функціонування і чинять вплив на соціалізацію дитини, формування способу репродукції її сімейного досвіду. Особливістю застосування цієї методики є розширений аналіз структури контактів та емоційних зв'язків дитини з дисфункціональною і нормально функціуючою сім'ї. Розширений аналіз передбачає розгляд стосунків дитини не

лише у сім'ї, а й з урахуванням її найближчого соціального оточення – друзів, вчителів, сусідів тощо.

2. Вивчення змістових аспектів соціалізації дитини в проблемній сім'ї (сімейних правил, історій, міфів), що передбачало застосування напівструктурованого інтерв'ю з метою отримання сукупності емпіричних даних про всі категорії соціалізувальних впливів на дітей із проблемних сімей для проведення подальшої їх кластеризації. Виокремлені кластери відображатимуть змістові аспекти соціалізації дитини у проблемній сім'ї.

Типи конфігурацій взаємодії у сімейній системі, переважаючі патерни взаємодії реалізуються стосовно дитини у її статусі, що визначався за результатами вербальних повідомлень досліджуваних при виконанні методики «Просторова соціометрія сім'ї» (К. Герінг), спрямованих на опис характеристик поведінки дитини.

У даній статті ми розглянемо статус дитини в проблемній сім'ї. Як видно з табл. 1, проблемні та нормально функціонуючі сім'ї суттєво відрізняються за властивими цим сім'ям позиціями дитини.

Зокрема, у проблемних сім'ях переважають проблемна ($\varphi^*=7,33$, $p\leq 0,01$) та доросла ($\varphi^*=5,67$, $p\leq 0,01$) позиції, що фактично свідчить про наявність двох груп сімей в експериментальній групі. Адже такі позиції дитини в сім'ї знаходяться на різних полюсах континууму набуття самостійності дитиною в родині. Так, 57% учасників експериментальної групи мають дітей із проблемною позицією – вони поводяться психологічно незріло, конфліктують, не перебувають в емоційних зв'язках з батьками, ігноруючи їх слова та прагнення. Між такими дітьми і батьківською

діадою відсутнє порозуміння. Натомість в іншій частині експериментальної групи діти знаходяться в діаметрально протилежній позиції – дорослій. Вони свідомо ставлять перед собою цілі, спроможні до діалогу, приймають на себе відповідальність за власні вчинки, спроможні як до прояву емоцій, так і до власного емоційного контролю.

Адаптована дитина та перехідна позиція мало властиві представникам експериментальної групи, які займають умовно нами визначене «проміжне положення» між позиціями дорослості та проблемності. Зокрема, для перехідної позиції характерним є переважання ознак проблемності (конфліктність, непостійність у поведінці, схильність до протистояння тощо) з поєднанням ознак відходу від конфліктних патернів взаємодії (наприклад, дитина в одних ситуаціях демонструє виражені ознаки конфліктного патерну поведінки, в інших – спроможність до опосередкування ставлення до інших, іноді – гармонійні стосунки. Проте такий вибір детермінується не позицією дитини, а умовами, в яких вона опинилася, чи її настроєм).

Позиція «адаптивна дитина» відображає більш високий рівень варіативності поведінкових патернів дитини. Дитина ще не поводиться як доросла людина – самостійно та послідовно, проте спроможна успішно реалізувати партнерські стосунки з дорослими й оточуючими, які застосовує залежно від ситуації та власного бажання. При цьому такій дитині не властиві всезагальна проблемність (як у проблемній позиції) і відсутність спроможності вибору стратегії поведінки (як у перехідній позиції).

У контрольній групі переважає позиція адаптивної дитини, адже діти, з одно-

Таблиця 1

Позиції дитини в проблемних та нормально функціонуючих сім'ях, %

Позиція дитини	ЕГ	КГ	φ^*
Доросла	32	12	5,67**
Адаптивна дитина	4	41	11,29**
Перехідна	7	21	4,76**
Проблемна	57	26	7,33**

го боку, отримали емоційну підтримку та інтеріоризували позитивний досвід взаємодії, проте, з другого боку, через закритість сімейних меж і опіку батьків (що не дають дітям можливості проявити свою самостійність) залишаються тривалий час дітьми, залежними від батьків. Їх завдання – підібрати необхідний патерн поведінки відповідно до власних інтересів і ситуації стосунків. Наприклад, у дорослому віці дитина, якщо їй зручно, обстоює своє право на відпочинок, вибір партнера, інтер'єру (доводячи це аргументацією та гармонійними стосунками з батьками), в інших ситуаціях, коли у неї є потреба (наприклад, при вирішенні фінансових проблем, необхідності пошуку місця роботи), проявляє залежність від батьків, інфантильну поведінку, маніпулюючи батьками.

Також у контрольній групі часто трапляються проблемна та перехідна позиції дитини, що свідчить про низький рівень психологічного комфорту в сім'ях контрольної групи та відсутність адекватних соціалізувальних впливів з боку батьків. Цікавим є факт, що позиція дорослого значно меншою мірою властива дітям із сімей контрольної групи. Це можна пояснити тим, що в атмосфері гіперопіки, концентрації на дитині у дитини відсутня необхідність самостійно вирішувати життєві проблеми, приймати рішення. Вона фактично залишається адаптивною дитиною, адже не повинна ставати дорослою.

У проблемній сім'ї дитина, відчуваючи емоційну дистанцію та відсутність контакту з батьками, перебуває в конфліктних стосунках, часто «представлена сама собі», проте вона має виражену потребу в емоційній близькості, підтримці, тому вимушено шукає їх за межами сім'ї. Ймовірно, в цьому випадку мова йде про різний спосіб інтерпретації ситуації, що склалася у батьківській сім'ї, який ми визначаємо як інтеріоризація досвіду.

Висновки

Отже, ми вважаємо, що центральним механізмом соціалізації дитини в про-

BLEMНІЙ СІМ'ї є не передача досвіду та організація взаємодії з дитиною, а інтеріоризація досвіду самою дитиною (що включає інтеріоризацію конфігурацій взаємодії та патернів поведінки у сімейній системі, емоційні зв'язки тощо) і його подальша репродукція за певним типом. При цьому особлива роль належить конфігурації стосунків у батьківській сім'ї, патернам взаємодії та процесам когнітивної обробки й критичності у самої дитини.

Можна також стверджувати, що в проблемних сім'ях спостерігається неоднозначний вплив структури сімейної взаємодії та організації сімейного життя на процес соціалізації дитини, засвоєння нею суспільного досвіду. З одного боку, виявлено дійсне переважання проблемної позиції дитини в проблемній сім'ї, що підтверджується і більшістю сучасних та класичних наукових досліджень. Проте, з другого боку, досить високим є відсоток досліджуваних даної групи, що має дорослу позицію в родині, дає нам підстави розглядати проблемну сім'ю не як винятково негативний, а як біполярний феномен. Розгляд проблемної сім'ї як біполярного феномену передбачає, що її вплив на соціалізацію дитини є не лише негативним, як традиційно вважається у низці досліджень, але й позитивним: дитина має для більшої свободи з апробації власних рішень доведення власної самостійності, набуття ознак особистої зрілості й дорослості.

Отже, нами порушується принципово важливе питання про механізми засвоєння досвіду (соціалізації) у проблемній сім'ї, які ми пов'язуємо з певним типом репродукції сімейного досвіду, що пояснюється механізмами соціалізації в проблемній сім'ї. Таким механізмом є інтеріоризації амбівалентного досвіду. Проблемна сім'я, надаючи дитині емоційний дискомфорт, дистанційованість, конфліктність у стосунках, одночасно надає їй і можливість для прояву власної свободи, самостійності, незалежності, що є надзвичайно цінним для становлення особистості дитини.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
2. Кон И. С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива / И. Кон. – М.: Наука, 1988. – 270 с.
3. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста: пер. з англ. / Дж. Мід. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2000. – 416 с.
4. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
5. Петрунько О. В. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах // *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С.Костюка АПН України* / За ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – Т. XV. – Ч. 2. – К., 2008. – С. 117 – 124.
6. Склярук А. В. Соціалізувальні можливості сім'ї / А. Склярук // *Проблеми сучасного педагогічного образования. Сер.: Педагогика и психология*, 2015. – Вып. 48. – Ч. 3. – С. 285 – 293.